

Ege Üniversitesi Yayınları
Edebiyat Fakültesi Yayın No: 227

Türk Dünyası Modernleşmesi:

Türk Dünyası *Roman* ve
Hikâye Sempozyumu
-Bildiri Kitabı-

*Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Şerefine
ve İsmail Gasıralı Anısına*

Editör
Yılmaz ÖZKAYA

Bornova - 2023

Ege Üniversitesi Yayınları
Edebiyat Fakültesi Yayın No: 227

TÜRK DÜNYASI MODERNLEŞMESİ I: TÜRK DÜNYASI ROMAN VE HİKÂYE SEMPOZYUMU

BİLDİRİ KİTABI

Editör
Doç. Dr. Yılmaz ÖZKAYA

Ege Üniversitesi Yayınları

Bornova, 2023

TÜRK DÜNYASI MODERNLEŞMESİ I: TÜRK DÜNYASI ROMAN VE HİKÂYE SEMPOZYUMU

BİLDİRİ KİTABI

Editör

Doç. Dr. Yılmaz ÖZKAYA

E-ISBN: 978-605-338-442-7

Ege Üniversitesi Üst Yayın Komisyonu'nun 21.12.2023 tarih ve 06/04 sayılı kararı ile basılmıştır.
Eserin bilim, dil ve her türlü sorumluluğu yazarına/editörüne aittir.

© Bu kitabın tüm yayın hakları Ege Üniversitesi'ne aittir. Kitabın tamamı ya da hiçbir bölümü yazarının önceden yazılı izni olmadan elektronik, optik, mekanik ya da diğer yollarla kaydedilemez, basılamaz, çoğaltılamaz. Ancak kaynak olarak gösterilebilir.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 52149

Ege Üniversitesi Yayınları

Ege Üniversitesi Basım ve Yayınevi

Bornova -İzmir

Tel: 0 232 342 12 52

E-posta: basimveyayinevisbm@mail.ege.edu.tr

Yayın Link

<https://basimveyayinevi.ege.edu.tr>

Aralık, 2023

Bu eser, Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası lisansı (CC BY-NC-ND) ile lisanslanmıştır. Bu lisansla eser alıntı yapmak koşuluyla paylaşılabilir. Ancak kopyalanamaz, dağıtılamaz, değiştirilemez ve ticari amaçla kullanılamaz.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International license (CC BY-NC-ND). Under this license, the text can be shared with the condition of citation. However, it cannot be copied, distributed, modified or used for commercial purposes.

**TARIXIY MANBALARDA TEMURIY MALIKALAR
OBRAZINING BADIY TALQINLARI**

Mardonova Lobar UMARALIYEVNA..... 323

**MIRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN “KƏMALÜDDÖVLƏ
MƏKTUBLARI” ƏSƏRİNDƏ MÜƏLLİF MÖVQEYİ**

Tahirə MƏMMƏD..... 333

**O‘ZBEK XALQ HIKOYALARI AKADEMIK TO‘RA MIRZAYEV
TALQINIDA**

Barno MIRZAYEVA..... 345

TUVA EDEBIYATININ BÜYÜK ROMANLARI VE HİKÂYELERİ

Mizhit Lyudmila SALÇAKOVNA..... 351

SABİR RÜSTEMHANLI VE “ÖLÜM ZİRVESİ” ROMANI

Ayvaz MORKOÇ 365

**BADIY ADABIYOTDA IJODKOR AYOL OBRAZI, UNING
BADIY-ESTETIK FUNKSIYASI**

MUHAMMADJONOVA Go‘zalxon..... 377

**GASPIRALI İSMAİL BEY’İN *BELÂ-YI İSLÂM* HİKÂYESİ
ÜZERİNE YENİ OKUMALAR**

Nazım MURADOV 385

**SHOYIM BÖTAEV’İN “UTAŞAN YEDİNCİ SABAH”
ROMANINDA DÖNEME VE İNSAN RUHUNUN SANATSAL
YORUMLARI**

Karomat MULLAHOCAEVA..... 429

**ZAMONAVIY O‘ZBEK VA ARAB HIKOYANAVISLIGIDA
YUNON MIFOLOGIYASINING BADIY TALQINI**

Muxiddinova Dilafuz ZOXRİDDİNOVNA..... 451

**Y. V. ÇƏMƏNZƏMİNLİ’NİN “STUDENTLƏR” ROMANI:
DÖVRÜN İCTİMAİ-SİYASİ MƏNZƏRƏSİ**

Əfsanə (QULIYEVA) NAĞIYEVA..... 457

SHOYIM BÖTAEV'IN "UTAŞAN YEDİNCİ SABAĖ" ROMANINDA DÖNEME VE İNSAN RUHUNUN SANATSAL YORUMLARI

Karomat MULLAHOCAEVA¹

Kirish

Shoyim Bo'taev o'zbek adabiyotida o'z o'miga ega ijodkorlardan biri. U 1959 yili tavallud topgan.

Yozuvchining ko'plab hikoyalari, qissa va romanlari o'z kitobxonlarini topib ulgurgan. Uning "Sirli yulduzlar" deb nomlangan ilk qissasi 1984 yili chop etilgan. "Dunyoning sarhisobi bor" (1988), "Endi bari boshqacha" (1990), "Shamol o'yini" (1995), "Kunbotardagi bog'" (1997), "Hayot" (2000), "Ko'chada qolgan ovoz" (2005) kabi qissa va hikoyalardan iborat to'plamlari muxlislar tomonidan yaxshi kutib olindi.

Shoyim Bo'taev "Qo'rg'onlangan oy" (1996), "Shox" (2007) kabi romanlar muallifi. 2021 yili Shoyim Bo'taevning "Utashan. Yettinchi tong" romani chop etildi.

Adib boshqa yozuvchilardan o'ziga xos uslubi bilan ajralib turadi. Uning asarlarida tug'ilgan yurti, unda umrguzaronlik qilayotgan kishilarning hayot tarzi turli poetik unsurlar vositasida tasvirlanadi. Ayniqsa, muallifning xalq orasida keng tarqalgan jinlar bilan bog'liq rivoyatlarni, folbin-u baxshilarning faoliyatiga oid voqealar va yana ko'pchilik mistik voqelik deb talqin qilgan jarayonlarni tasvirlashi tadqiqotchilarda muallif asarlarini mifopoetika bilan bog'liq holda tekshirishga rag'bat uyg'otadi. Bu borada adabiyotshunos Marhabo Qo'chqorova yoki Shoyim Bo'taev qissalarini tadqiq etgan Dilmurod Xoldorovning ilmiy kuzatishlariga e'tibor qaratish mumkin. Jumladan,

¹ Mullaxodjayeva Karomat Tashxodjayevna – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti, kmullahodjayeva@gmail.com, orcid: 0000-0002-9556-3230.

Mullakhodjayeva Karomat Tashkhodjayevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Alisher Navoi Tashkent State Uzbek Language and Literature University, kmullahodjayeva@gmail.com, 0000-0002-9556-3230.

“Shamol o‘yini” qissasini tahlil qilgan Dilmurod Xoldorovning fikricha, “Jahon nasrida ko‘p qo‘llanadigan mifologik uslub Shoyim Bo‘taev ijodida o‘zgacharoq mohiyat kasb etadi. Uning ta’kidlashicha, “Shamol o‘yini” qissasidagi: “Oybuloq taraf qorayib, changib yotardi. Osmonning jamiki xira ranglari, yovuz kuchlari o‘sha yoqqa yopirilganday edi. Teskari tomonda kun yorug‘, quyosh charaqlab yotardi. Bir zamon Oybulonni butkul bosib olgan qora, xira bulutdan ilonday ingichka bir bo‘lak ajralib chiqdi-da, Tepa tomon yo‘l soldi. U yo‘lida uchragan narsani omon qo‘ymas, supurib osmonga havolanar, o‘ynatar, o‘zi bilan hamroh qilib olib ketaverar edi. Shu bois, Tepaga kela-kelguncha chang-to‘zon ustuni ham eniga, ham bo‘yiga shunchalik ulkanlashdiki, bu izdihom orasida nima bor-yo‘qligini na uzoqdan, na yaqindan bilib bo‘lardi” (Бўтаев, III, 1995, 58-6.) kabi tasvirlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri talqin qilish mumkin emas” (Холдоров Д., 2019, 229-6.). M. Qo‘chqorova, F. Masharipova yozuvchining “Shox” romaniga bag‘ishlangan kichik tadqiqot ishida shunday yozadilar: “Sh. Bo‘taev “Shox” romanida ikki yosh ishbilarmonlar Hotam va Qulmahmudning g‘alati, quloq eshitib, ko‘z ko‘rmagan sarguzashtlaridan hikoya etadi. Roman strukturasida kuchli sarkazm, parodiyaviy-hajviy ohang, parodiya-obraz, kinoya, niqobli kishilar obrazi, voqealar va qahramonlarni boshqa mamlakat, boshqa millat qiyofasiga ko‘chirib tasvirlash priyomi, shuningdek, neomif unsurlari ko‘rinish berib turibdi. Asarda ironik badiiy modus bilan neomifologik modus shu darajada qorishiq, professional qalam bilan qo‘llangan” (Кўчкорова, М.; Машарипова.Ф. 2023,131-6.). Chindan, ramziy ifodalardan keng foydalanish yo‘lini Shoyim Bo‘taevning deyarli barcha asarlarida uchraydi va bu adib uslubidagi o‘ziga xoslikni belgilashda muhim o‘rin tutadi. Ta’kidlash kerakki, muallif jahon adabiyotining yutuqlaridan juda yaxshi xabardor, ayni paytda uning asarlarida milliylik, aniqrog‘i, o‘zi yashagan yurt bilan bog‘liq turli rivoyatlarning qo‘llanilganligi kuzatiladi. O‘sha yurt kishilarining hayot tarzidagi rasm-rusumlar, turli inonchlar bilan bog‘liq udumlar va boshqa hayotiy hodisalar muallif yoritmoqchi bo‘lgan masalalarni, asar zimniga singdirilgan g‘oyalarni ifodalashda muayyan badiiy qimmatga egadir. Ayniqsa, davr va inson ruhiyatini badiiy talqin etishda ularning o‘rni muhim.

Mulohaza va natijalar

Yozuvchi Shoyim Bo'taevning "Utashan. Yettinchi tong" deb nomlangan yangi romanini o'zbek adabiyotida muhim adabiy hodisa sifatida e'tirof etish mumkin. Nasrda muayyan tajribaga ega muallif ushbu romanda inson zotining bu dunyodagi o'rini, uning azaliy qismatini bitta davr – bir ijtimoiy tuzum va undagi bir inson taqdiriga bog'lab ochib beradi. Bu taqdir egasining hayoti esa u yashayotgan qishloq, undagi odamlar, ular birlashgan jamiyat – ijtimoiy tuzum va bu tuzumga xos masalalarni o'zida mujassam etgan voqealarga bog'lab tasvirlanadi. Asardagi voqelar bir necha liniyalarda tasvirlansa-da, uning qahramonlarini davr muammolari bir-biriga chambarchas bog'lab tashlagan. Aniqrog'i, ularning barchasi bir tuzumning, bir mafkuraning qurbonlari. Lekin ularning hammasi ham bu qurbonlikni oxirigacha tushunib yetmaydi.

Katta va ko'plab ma'no qatlamlariga ega bo'lgan ushbu romandagi badiiy voqelikning muayyan qismi va uning qahramonlarini ancha ilgari – 1995 yili yozilgan "Shamol o'yini" qissasida uchratamiz. Shu o'rinda "Nima uchun Shoyim Bo'taev bu mavzuga qayta murojaat qilmoqda? "Shamol o'yini"da qissa talablari doirasida ifoda topgan badiiy voqelikni yangi – romanik tafakkur ko'lamida badiiy talqin etishga nima sabab bo'ldi? – degan savollar tug'iladi. Va romanni o'qish asnosida muallifning qissada aytolmagan fikrlarini, muayyan g'oyalarni keng badiiy talqin etishga intilgani va bunga ko'p jihatdan erishganini kuzatish mumkin. Qissadan farqli ravishda, romanda voqealarning bir qancha liniyalari vujudga kelgani, obrazlar galereyasi shakllangani, tasvir yo'llarining mukammallashgani kuzatiladi.

Asar Ikkinchi jahon urushi yillari o'smirlik chog'i pochtachilik qilib, urushdan kelgan xat-xabarlarni egalariga eltish asnosida kechirgan mashaqqat-u izzatlarini bir umr unutolmay yashab kelayotgan inson – Yunus otaning ko'nglida va hayotida kechgan voqealarni murakkab va sershovqin bir davr fojialari bilan uyg'unlikda tasvirlashga bag'ishlangan.

Garchi Utashandagi hayot, undagi odamlar, taqdirilar goh sokin, goh sershovqin voqealarga bog'lab tasvirlansa-da, lekin bu hayot ichkarisida mujassamlashgan, inson uchun azaliy qismat bo'lgan yolg'izlikni his qilaverasiz. Bu Yunus otaning ruhiyati bilan bog'liq. Uning yonida

yashab kelayotgan ko'p narsada sir boy bermaydigan Oytosh buvining iztiroblari – bedavo darddan o'lib ketgan yolg'izgina qizi bilan xayoliy suhbatlari-yu, bir necha yillar ularning ko'nglini yoritib, katta bo'lganida otasi bilan "hayotni o'rganishga" jo'nab ketgan Bo'rivoyning sog'inchlari bilan bog'liq. Yana, siyosatchi-yu, rahbarlarning (Xudo emas, balki) zamon va yana allaqaysi dohiy-u turli rahbarlar muhrlab tashlagan qo'rquv bilan bog'liqdek. Lekin o'sha rahbarlarning o'zidagi, ichkarisidagi qo'rquv esa insonning juda g'ariblashib qolganini ko'rsataveradi. Bu qo'rquv – pastdagilarning yuqoridagilardan, yuqoridagilarning o'zidan qo'rqishi, asta-sekin barchaning bir-biridan qo'rqishi, keyinchalik, qalloblar va shaytonsifatlardan qo'rqa boshlashi va ommaviy ravishda allaqanday jinlardan qo'rqishga va ular bilan hammaslak bo'lishga o'tishi, aslida, ularning Xudodan qo'rqishni bilmasliklari, demakki, imon masalasida haminqadar bo'lib qolganliklari bilan bog'liq. Qishloq ahlining, jamiyatning bunday ahvolga tushib qolishi, aslida, ijtimoiy tuzumga, uning boshqaruviga borib taqalishi asardagi voqealar tadrijida ko'rinadi.

Utashan qishlog'i. Unda umrguzaronlik qilayotgan Yunus ota va Oytosh buvining kundalik hayoti atrofida kechadi voqealar. Ular qaerda sodir bo'lmasin, bu hovli egalariga ham yetib keladi. Mabodo, voqealar ulardan olisda kechayotgan bo'lsa, muallif uni ularga parallel yoki qarama-qarshi qo'yib tasvirlayotgandek tasavvur uyg'otadi. Chunki qishloqdagi har bir odam bir-birini taniydi, mabodo nimadir ro'y bersa, uning xabari xabarchidan oldin yetib keladi. Bu qishloqlarga xos holat. Muallif esa bundan turli usullarda foydalanadi va ta'sirli badiiy vaziyatlarning vujudga kelishiga imkon topadi.

Asar haqida aniqroq tasavvur hosil qilish uchun uning obrazlar galereyasiga e'tibor beramiz. Romanga xos miqyosdagi bu obrazlar ichidan ularning tipik namunalarini ajratib olamiz va yozuvchi o'z oldiga qo'ygan inson va jamiyat degradatsiyasiga sabab bo'lgan omillarni izlaymiz.

Yunus ota – urush yillari pochtaçilikni boshlagan va umri davomida shu kasbini davom ettirayotgan, aniqrog'i, kasbiga sodiq. Uning uyi, molxonasi ko'p yillardan beri egasini topmagan xat-xabarlar-u, gazet-jurnallar bilan to'lib ketgan. Yunus ota ularni tashlab yuborishdan qo'rqadi. Shu bois, joy yo'qligidan mol-hol ham qilolmaydi

– bitta sigir ham boqolmaydi. Bu inson hamisha o'z-o'zini taftish qiladi. Asarda boshqalar bilan bo'lgan ta'sirchan nutqlarini muallif ko'pincha ichkarida – uning ko'nglida davom ettiradi.

Muallif o'zi tasvirlamoqchi bo'lgan hayotni, aniqrog'i, bir davr – muayyan ijtimoiy tuzumga oid voqelikni juda keng – azaldan mahshargacha yoki insonning yaralganidan tangrining huzurigacha bo'lgan ulkan zamon ko'lamida, inson-u jinlarga berilgan makon voqealari doirasida idrok etishga undaydi. Yunus otaning qulog'iga bot-bot urilib turadigan "Subh yaqin emasmi?" oyati karimasi yoki "Lahzalik gunohning mangu kafforati" kabi jumla asarning butun ruhiyatini oldindan belgilab bergandek. Asarda bu kabi takrorlanib turadigan jumlar, ifodalar talaygina. Bir voqea va u bilan bog'liq kechinmaning goh muallif tilidan, goh biror qahramon tilidan romanning turli o'rinlarida ichki monologdek, ehtimol, ichkarida kechayotgan iztirobdek takrorlanishini kuzatish mumkin. Bu usul ushbu hodisaning kimningdir ong-u shuurini qamrab olganini yoki makondan-makonga ko'chib ko'pchilikka azob berayotganini yoki bu davrga xos bo'lgan hodisa ekanligini anglashga undayotgandek bo'ladi. Ayniqsa, "Subh yaqin emasmi?" oyati karimasi yoki "Lahzalik gunohning mangu kafforati" kabi jumla asarda tasvirga olingan voqealarning katta qismi, ehtimol barchasi va undagi odamlarning barchasi gunohlarga to'lib-toshgani, uning javobini berish uchun (qaysilaridir) bilib-bilmay iztirob chekayotganiga ishora.

Yunus otadan keyingi o'rinda turishi mumkin bo'lgan obrazlar haqida so'z ketganda, Odil quduqchi, Sulton tandirchi, To'ychi podachi, Yo'ldosh yamoqchi, Zokir aravakash, Ro'zvoy molboqar va boshqalarni aytish mumkin. Ular shu qishloqda yashab kelayotgan odamlar. Ushalmagan orzulari bilan yashayotgan odamlar. Ulardagi qo'rquv yana ham kuchliroq. Yetishmovchiliklar, ichkaridan noroziligini anglab yetib-yetmagan bu toifaning ahvoliga ham boshqaruvdagi e'tiborsizlik, boshboshdoqlik, totalitar tuzum sababdek. Odil quduq nega quduqdan tinchlik izlaydi yoki qishloq jarchisining o'z ishini o'n chandon oshirib bajarish istagining sababi nimada?

Undan keyingi – pastroqda joylashtirish mumkin bo'lgan obrazlar – qishloqning mas'ul rahbari – xo'jalik raisi G'ulom Sharif, pochta mudiri, kutubxonachi va shu kabilar. Bular – ichkarida qallobligi va

ma'naviy tubanligi ochilib qolishidan qo'rqib yashaydigan kimsalar.

Undan ham pastroqda Berkinboy – odam qiyofasidagi shayton. Har qanday vaziyatga moslashib ketadigan, o'zgalarga ta'sirini o'tkazishga ustasi farang va bunga har doim muvaffaq bo'lgan, aslida esa, o'z qilmishlari fosh bo'lishidan qo'rqib yashaydigan pastkash, nodon.

Yoshiuozq bu asarda uning jinlar bilan hamtovoqligi-yu, aslida, o'zi ham jinlardan bo'lsa kerak, degan tasavvurni uyg'otadigan begona. Yoshiuozq hech kimdan va hech narsadan qo'rqmaydi, hech narsadan hazar qilmaydi. Berkinboy bilan u juda yaqin va bu ikkisi kitobxonga jinlar haqidagi ramziy qatlamni anglab olishida ko'mak beradi.

Va bulardan ham pastroq darajada odam qiyofasiga kirib, ularni yo'ldan uradigan jinlar obrazi turadi.

Mana shu obrazlar vositasida muallif jamiyat tanazzulini ko'rsatib, bu tanazzulning ildizlarini topishga intiladi va oltmish yetti yoshida vafot etgan jinning go'zal qiyofada namoyon bo'lgan qizlari bilan bog'liq mistikaga yaqin voqealarni hikoya qiladiki, bu ramz ostida o'z hukmronligini o'tkazgan totalitar sho'ro tuzumi va uning hukumatiga ishora qilayotgandek bo'ladi. Albatta, ko'pchiligimiz bu tuzumning afzal taraflari ham borligini, taraqqiyotimizga yordam berganligi bilan bog'liq jihatlarini e'tirof etishimiz mumkin. Ammo ijodkor ana shu davrga ichkaridan nazar tashlaydi – millatni, insonni imonidan, ma'naviyatidan ayirishga, ruhan mute' va qul qilishga mo'ljallangan siyosatni, muallifning o'zi qo'llaydigan bir so'zni qo'shib ifodalasak, bebiliski ko'rsatib bera oladi.

Asarda jinlarni uchratib qolgan odamlarning ahvoli, ularning ichiga kirib olgan jinlarni haydash, ayollarning yig'ilishlari-yu, jin bilan bog'liq bunday voqealarga guvoh bo'lishlari xalqimiz orasida saqlanib qolgan urf-odatlar, udumlar asosida (O'g'il(oy)) baxshining "kuf-suf"lari orqali ifoda topgan. Bundan maqsad esa, aslida, imoni susayib borayotganiga shubha uyg'otgan jamiyat va uning kishilari haqida yozish, jamiyatni tanazzulga uchratishi mumkin bo'lgan illatlarni ko'rsatib berish edi. Unutilib borayotgan udumlarni tiklashga urinayotgan kampirlar, faqat - Utashanga xos bo'lgan – momouloqning urf bo'lishi va uning rasm-rusumlari asarni boyitgan.

Yana, Iskandar haqidagi rivoyat bilan bog'liq voqealarni qalamga olgan yozuvchi qishloqda kechayotgan kishilar hayotidagi mahkumlik

shaharga ham begona emasligiga va butun jamiyat kishilarining bir-biridan u qadar farq qilmaydigan umrguzaronligiga ishora qiladi.

Romanda voqealar kechayotgan Utashan qishlog'ining o'tgan asr (urushdan keyingi bir necha o'n yilliklar) ikkinchi yarmidagi hayoti bilan chambarchas bog'liq. Bunday hayot tarzining asosiy qismi boshqa qishloqlarga ham xos. Shu ma'noda Utashan umumlashtirib berilgan bir makon, aniqrog'i, ramziy timsol.

Shu bir qishloq hayoti tasviri orqali butun mamlakatda kechayotgan voqealar haqida ma'lumotlar berilgan.

Asarni o'qib tugatgandan keyin shunday savol tug'iladi. Xo'sh, oltmish yetti yil davomida jinlarga qul bo'lib yashagan, uning yo'rig'idan chiqolmagan kishilar bugun qanday yashayapti? Bugun nima bo'layapti Utashanda va Utashanlarda? – degan savol tug'iladi. Shu savol tug'ildimi, demak asarning qimmatini bor. Muallif o'z zimmasiga olgan vazifani bajargan.

O'ylab-o'ylab, shunday xulosaga kelish mumkin bo'ldi: Inson zoti qaysi zamonda, qanday makonda yashamasin, unda imon bo'lmasa, u har doim jin-u shaytonlarga hamroh. Lekin asarda qalamga olingan oltmish yetti yil imon bilan yashashni unuttira boshlagan mash'um bir zamon edi, go'yo. Insonning insonligi ana shu shaytoniy sifat – illatlarini yengib yashashashida.

Asarda turli darajadagi o'xshatishlar, sifatlash va tavsiflarga ham duch kelamiz. Muallif ularni ba'zan o'z tilidan, ba'zan qahramon tilidan, ba'zan qorishiq holda ifodalaydi. Bunday qiyoslar qahramonlar bilan, ularning dunyoqarashi-yu, zamonning kasofatliklari bilan bog'liqligi ham anglashilib boradi.

Asar so'ngrog'ida Yoshuzoqning o'ldirilishi, go'zal qiz qiyofasidagi jinning o'ziga kelolmay yotishi... Bular endi qaysidir ma'noda kitobxon uchun yaxshilikdan dalolat edi.

Asar oxirlab borar ekan, voqealar yana Yunus otaga, uning hovlisiga ko'chadi. U yana "lahzalik gunohning mangu kafforati" haqidagi o'ylari ohangiga tushgan edi. Bu jumlaning zamiriga azaliylik va abadiylik haqidagi o'ylar, Odam Ato va Momo Havoning o'zlari ham, ular kabi avlodlari ham lahzalik gunoh uchun mangu kafforat to'lab darbadar – bu dunyoda g'arib yashayotgani haqidagi nadomat singib ketgan edi. "Subh yaqin emasmi?" deya qulog'i ostidan o'tgan oyati

karima esa uni yana hushyor torttirib, qismat izmida yashashga undardi.

Asar ko'pma'noli. U, ayniqsa, yoshlardan muayyan tayyorgarlik bilan o'qishni talab etsa, ajab emas. Chunki ijtimoiy-siyosiy voqealar va ayni paytda insonga Olloh tomonidan berilgan umr haqidagi qarashlarning matn zimmida diniy talqinlarda berilishi, tasvirda inson ruhiy olamining labirintlariga olib kirib ketilishi ba'zan noto'g'ri tasavvur va talqinlarga yoki tushunmovchiliklarga olib kelishi mumkin. Shu bois bu kitobni tafakkur qilib o'qish zarur.

Asarda muallif qo'llagan ifoda usuli va obrazlar.

Muallif o'z badiiy haqiqatiga asar voqealarini muayyan qahramonlar hayoti va ruhiy olamini uyg'unlikda tasvirlash orqali erishadi. Ularning barchasini tutashtiruvchi nuqta, bu – zamon, ijtimoiy tuzum. Bu tuzum, bu zamon esa bir qishloq – Utashanda kechayotgan voqealarda aks etadi.

Yozuvchining mahorati – shu bir qishloq hayoti va uning ko'rinmas iplar bilan markazga bog'langan hayotini tasvirlash orqali bir tuzumning totalitar mohiyatini ochib beradi. Albatta, muallifning butun e'tiborini shu masalaga qaratgani tanlangan voqealar va tasvirlanayotgan qahramonlar qiyofasida yaqqol seziladi. Yozuvchi sho'rolar mafkurasining imon-e'tiqodni susaytiradigan omillariga, uning ma'naviyatni tubanlashtirishga xizmat qiladigan jihatlariga ko'proq e'tibor qaratadi.

Asardagi eng muhim qahramonlardan biri – Yunus ota. U o'zi kabi insonlarni mujassamlashtirgan siymo. Yunus otani vijdoni uyg'oq inson deb ta'riflash to'g'ri bo'lsa kerak. O'z imon-e'tiqodini tilida aytmaydigan, ko'rsatishga urinmaydigan inson bo'lsa-da, uning harakatlari, tutumi, har bir ishi bu xususiyatini namoyon qilib turadi.

Oytosh buvi ikkisining boshiga ne savdolar tushmadi bu dunyoda. Bir kam dunyoda ular bir-birini ayab yashaydi. Yolg'iz qizlarining vafotidan o'ksigan ko'ngillarini bir-biriga ko'p ham ochavermaydi, uzoqlarga ish izlab ketgan nabiralari – Bo'rivoyni sog'inishlarini pinhon tutishadi. Jumladan: *"Eshik ochilib, oshxonada dimlangandek tuyulgan nur tuyqus ichkari yopirilganida esa taxmon-u tokchalar, devor ostidan shiftgacha ham taxlamlar-u bog'lamlar uyumi uyulib yotgani ayon bo'ldi. Ostonada nur og'ushida bir qo'lida quroq dasturxon, ikkinchisida tunuka choynak ko'targan momo paydo bo'ldi. Momo havo kabi bir*

momo. U shu'lalanib dolg'alanayotgan nur aro g'ivirsingannamo ohista ichkarilarkan, Odam Atoni tiriklik oviga undayotgandek ohista sas berdi:

– Mirobga uchrashaman devdingiz" (Bўтаев, III, 2021.8-c.).

Yunus otaning ruhiy olami tasviri, uning xotiralarini, ichki monologga asoslangan o'z-o'zi bilan so'zlashishlari asar salmog'ini oshiradi. Jumladan: "... Yunus ota dasturxonga tduo o'qib, o'rnidan qo'zg'aldi. Uydan chiqarkan, hamma yoqni bosib ketgan gazeta-jurnallar taxlamlariga ixtiyorsiz ravishda nazar tashlab qo'ydi. Yelkasidagi jigarrang pochta sumkasini bazo'r eplab ko'targan bolakay. Iz tushmagan qor. Gazetalar. Nimi qib ketgandek tobora yelka ezadi. Xatlar. Ochiq nigohini tashqariga tikkan ko'cha eshiklari. Ichkaridan eshitilgan hovliqma qadam tovushlari. Umidvorlik – o'zing kelmasang ham xabaring keldimi, bolam? Anglashilmovchilik – hozi-ir, o'zingizmi yo xabaringizmi? Nega hadeb mendan so'rayverasizlar – Yunusvoy. Tinchlikmi? Men ularning yo'qolganlik xabarlarini tashiyman" (Bўтаев, III, 2021.10-c.). Urush yillari pochta xil qilgan Yunus ota (o'sha mahallr u juda yosh edi) xotiralarini unutmaydi. Odamlarning quvonchiga sherik bo'lgan damlari, judolik dog'iga chidolmay uni qarg'aganlarni – hamma-hammasini yaxshi tushunardi. Retrospektiv yo'lda berilgan bunday tasvir qahramonning bugunini o'tmish bilan bog'laydi. O'sha voqealar ta'siri va albatta, Yunus otaning halolligi tufayli necha yillardan buyon egasini topolmagan xat-xabarlar, gazeta-jurnallar uning uyini, hatto molxonasini egallab yotibdi. Yunus ota ularning egalari kelib qolishidan umidvor. Yunus otaning bu o'ylari Oytosh buviga ham ko'chgan. "U (Oytosh buvi - K.M.) xayolini chalg'itish uchun tokchalardagi gazeta-jurnallarga faromush tikildi. Ularning qanchadan-qanchasi necha yillardan beri taxlanib yotibdi. Turmush qurmaslaridan burun pochta xiligini boshlagan xo'jayini o'z ishiga pishiq-puxta, egaligini tarqatib bergan, ortiqchasi taxlanib qolavergan. Ularni kimga berishni bilishmaydi. Adashib kelib qolgan xatlar ham bor. Manzili Utashan deb yozilgani bilan falonchi-pistonchi degan odamni chiroq yoqib qidirsayam bu yoqlardan topib bo'lmaydi..." (Bўтаев, III, 2021.18-c.). Oytosh buvining xayollariga muallifning o'ylari ulanib ketadi. Umuman, asarda qahramon xayolidan kechayotgan o'ylarning muallif o'ylari bilan davom ettirilishi va rivojlantirilishi asar ichki quvvatini ta'minlaydigan muhim omillardan biri sifatida ko'rinadi.

"... yarim asrdan ortiq pochtaçilik qilayotgan Yunus ota xonadoni qandaydir taskin-tasalli maskaniday bo'lib qolgan. Erkaklar Yunus ota bilan, ayollar Oytosh buvi bilan kundalik oddiy gaplarni gaplashib taskin olganday bo'lishadi..." (Bўтаев, III., 2021, 19-c.).

Qishloq hayoti kaloritini berishda, ayniqsa, u yerda yashaydigan, umrini qaro mehnat bilan o'tkazadigan va shu mehnatiga yarasha laqablar orttirgan kishilarning faoliyati, hayot tarzi, orzu-armonlari muhim o'rin tutadi. Ular, yuqorida ham ta'kidlagan edik, – Odil quduqchi, Sulton tandirchi, To'ychi podachi, Yo'ldosh yamoqchi, Zokir aravakash, Ro'zvoy molboqar... Egasining ko'ngliga ham botmaydigan bu laqablar qishloq va qishloq ahli hayotining bir bo'lagi. Muallif ular haqida so'z ketganda, nafaqat bu laqabni orttirishigs yordam bergan kasb-kori haqida so'zlaydi, balki bu qahramonning tashqi qiyofasini chizib, bu qiyofani uning ruhiy olami bilan ham uyg'unlashtirib ham yuboradi. *"Utashan tepalikning qir uchida joylashgani uchun hammaning hovlisida quduq bor. Foydalanishga yaroqsiz yerda biron quduq qazisa, shu quduqning atrofidagi yerlar ham uniki bo'ladi. Yuzi kattakon yumaloq boshidan iyagi tomon ingichkalashib borgani, chinog quloqlari-yu qisiq ko'zlari tufayli beixtiyor sichqonni eslatib yuboradigan qizilyuz, ko'kko'z Odil quduqchi o'ziyam sichqonday sinchi, yer ostida bo'layotgan hodisalarni ham qulog'ini ding qilib payqaydigan alomat odam. U qaysi hovlida quduq qazimoqchi bo'lsa, avval hovli sathini aylanib o'rganib chiqadi, ilgari quduq bormidi-yo'qmidi deb so'raydi, bo'lgan bo'lsa joyi qaerdaydi, aniq ko'rsatirlar deb talab qiladi, joyini tusmollab ko'rsatishsa, adashmayapsizmi deb gangitib qo'yadi; mabodo quduq bo'lmagan bo'lsa, nega avvallari quduq qazib olishmagan deb kift qisadi, oxir-oqibat o'z ishiga kirishadi..."* (Bўтаев, III., 2021, 20–21-c.). Odil quduqchi obrazini muallif uning oilaviy majorolardan charchagan paytidagi qiliqlaridan tashvishga tushgan Oytosh buvining xayoli va ichki monologiy yordamida ochadi. *"... Issiqni issiq sovuqni sovuq demay o'z ishini qilt etmay bajarib ketaveradigan shunday quduqchining qariganda ko'rsatadigan xurmacha qiliqlari odamni hayron qoldiradi. O'qtin-o'qtin xayoli ketib hovlisidagi suvi qochgan quduqqa tushib oladi. O'sha quduq ichida turib o'zicha nimabalolarni valdiraydi. Ustimdan tuproq to'kib tiriklayin ko'mib yuboraveringlar deb, o'zini narigi dunyoda sayr etib yurganidan bahs ochmoqchi bo'ladi. Bunda albatta, uning xotini, Oytoshbuvining singlisi*

Oydingning ham aybi yo'q emas... Hech bo'lmaganda, shunaga paytlarda o'sha quduq o'lgurning qopqog'ini ocholmaydigan qilib mahkamlab tashlasa bo'lmaydimi? Shuni aytasang, qo'l siltaydi...." (Бўтаев, III, 2021, 21-c.). Bu oilaviy majorolar, aslida, jamiyat hayotidagi muammolar bilan qo'shilib shaxs degradatsiyasiga olib keladi. Voqealarning qahramonlar tafakkuri prizmasidan o'tkazib bayon qilinishi, jumladan, Yunus ota, Oytosh buvi va boshqa hayotiy tajribaga ega bo'lgan insonlar fikrining muallif ijodiy niyati va unga bog'liq holda tili bilan uyg'unlashishi kitobxonni qahramonlar olamiga kirib borishida yordam beradi.

Asarga Berkinboyning kirib kelishi asta-sekin sir-sinoatlarning boshlanayotganiga ishora qilardi. "...xayollar og'ushida yonboshlab yotgan Yunus ota bir mahal kimningdir sharpasini ilg'aganday bo'ldi.

U ilkis bosh ko'tarib qaradi

– qarshisida birov borday edi – osmondan tushganmi, yerdan chiqqanmi, noma'lum – kimdir zulmatdan yo'g'rilganday uning qarshisida tik turardi.

Podadan qaytmagan echki-pechkisini izlab chiqqandir-da, degan fikr uning xayolidan chaqmoqday o'tdi-yu, shu zahotiyog' qaylarga dir mahv bo'ldi. Qorong'ida nigoh ilg'agani haqida bir nima deyish qiyin, bunday chog'da ko'zni yumib qilingan fikr aniq chiqadi.

Uning yuragi negadir shig' etdi. O'rnidan turib, yo'taldi. Haligi sharpaday ilg'angan kishi, kishiday tuyulgan sharpa yo'tal tovushini eshitib, u yoq-bu yoqqa alanglagandek bo'ldi va uni ko'rdi. Yunus kabi bo'lib turgan Yunus otani ko'rdi, eshitilar-eshitilmas ming'irlab salom berdi, keyin ko'rishish uchun qo'l uzatdi. Yunus ota uning qo'llarini olarkan, lattaday bo'shligini his eti, yuragi allaqanday ortga tortib ketganday bo'ldi. Kishi qo'lini shunday tezlikda tortib oldiki, Yunus ota uning chinchilog'i yo'qligini hatto payqamay qoldi. U es-hushini yig'ishtirib, mehmonning yuziga sin soldi, uning qaerdan kelayotgani, qaerga borayotganini aniqlab olmoqchi bo'ldi, yelkalari gavdasiga nisbatan bir oz ensizrog'-u egik ekanligidan bo'lak biror tuzukroq ifodani ilg'ay olmadi." (Бўтаев, III, 2021, 40-41-c.).

Birdan kitobxonda ham Yunus ota kabi shubha uyg'otgan Berkinboy kim? Bu mehmon qo'llarining lattaday bo'shligini his etgan Yunus otaning yuragi nega allaqanday ortga tortib ketganday bo'ldi?

Ko'ngilni buzadigan darajadagi yumshoq qo'llari bo'lgan bu Berkinboyning qaerdan, qanday qilib kelgani haqidagi gaplariga Yunus ota va rais ishongandek edi. Lekin kitobxon uning gaplariga ishonolmaydi. Uning har doim qo'nimsiz (oilasi bo'lsa ham), ehtimol, nohalol yo'l bilan kun ko'rib kelishini tasavvur qila boshlaydi. Chindan Utashanga kelib, hammaning ko'ziga binoyidek ko'ringan bu odam, aslida, eng razil va iflos ishlarning boshida turishi asar davomida ochilib boraveradi. Oradan oz vaqt o'tmasdan do'sti Yoshuzoqni olib kelgan Berkinboy jin-u odamlar o'rtasida vositachi edi, go'yo. Odam qiyofasida ko'ringan Yoshuzoq, aslida, jinlardan edi.

Yunus otaning maslahati bilan xo'jalik raisi G'ulom Sharifga uchrashib yordam so'ragan Berkinboy tez orada uy-joylik ham, ishlik ham bo'lib oldi. Muallif Berkinboyi bu yerda hali hech kim tanimasligini ham chiroyli ishoralarda berib o'tadi. *"Yunus ota uyga qaytarkan, u (Berkinboy – K.M.) raisning avvaldan tanishimikan, deb yo'l-yo'lakay o'ylab borardi.*

Yunus pochtagi uning (Berkinboyning - K.M.) kelishini avvaldan bilganmikan, degan fikrni hamon kallasidan chiqarolmasdi (rais – K.M.)....". Berkinboy haqida qishloqdagilar ham uning kimni tanishi ekanligini o'ylashardi.

Berkinboy rais bilan uchrashganda, boshqa bir voqea ham sodir bo'ldiki, bu bilan Berkinboy haqidagi mavhum fikrlarga oydinlik kira boshlagan edi. Muallif asardagi ushbu kichik voqea – detal orqali Berkinboy bilan tanishtira boshlagan edi, go'yo. Rais *"hamisha nimchasining o'ng tomonidagi ko'krak cho'ntagiga solib yuradigan, tugmachasini bossa qopqog'i "shirq" etib ochiladigan kumush zanjirli soatini yo'qotib qo'yganini kechki chog' payqab qolgan G'ulom Sharif uni topolmay, qaerga qo'yganini eslolmay xunoblanar"*di (Бўтаев, III, 2021,142-c). *"...Kallasiga mushtini tirab o'tirgancha uzoq o'yladi, qayerga borganlarini, kimlar bilan uchrashganilarini bir-bir tasavvur etishga urindi, ammo Berkinboyi kuzatayotganida kayfiyati o'z-o'zidan ko'tarilib borayotganiga o'zi ham hayron qolib, ...mehmonni hovligacha kuzatib chiqishga chog'langanini, Berkinboy deganlariyam tasqaradek ko'rinsa-da, mulozimatni o'rniga qo'yib, uni oldinga o'tkazib, o'zi keyinda yurganini, ostonadan o'tishayotganda, chaqqonlik bilan unga yetib olib, yelkasi osha cho'zilib, naq qulog'i ostiga birov eshitib*

qolishidan qo'rqqandek minnatdorchilik bildirganini; o'zi o'girilib qaraganida Berkinboyning ko'zlari chaqnab, rangi oqaringiraganini, isitma chiqarayotgan kabi qalt-qalt titraganini ko'rganini xayoliga ham keltirmadi" (Bўtaev, III., 2021,142-c.). G'ulom Sharifning xarakterini mana shunday voqealar tafsiloti davomida ochib borarkan, uning harakatlari, kalta o'ylari uning kimligini ko'rsatib berishini yanada kuchaytirib izohlaydi: *"Qo'li kallasiga behuda musht bo'lib tirlamay, mana shu holatni tasavvur etsin deb, tiralganini, musht bo'lib tugilgan qo'lga o'zini behuda tiraltirmagan kallasiyam, ahmoqqa kaltak, ahmoqqa kaltak deganicha nadomat chekayotganini o'ylamadi"* (Bўtaev, III., 2021,142-c.). Uning bu qadar ahmoqligini kalta o'ylari-yu, unga mos xatti-harakatlari bilan izohlayotgan muallif, endi uni yana bir xususiyat bilan "alqaydi". G'ulom Sharif o'lgudek qo'rqqan edi. Undagi bu qo'rquv G'ulom Sharif kabi "siyosatni yaxshi bilgan" rahbarlarning barchasiga xos ediki, birgina G'ulom Sharifning o'zi orqali jamiyatning ob-havosi bilan tanishtirib qo'yadi adib o'z kitobxonini. Yo'qolgan soat bilan bog'liq o'ylar G'ulom Sharifning ko'nglida, ong-u shuurida shunday davom etaverardi: *"Kimsan – tanigan bilganlar uchun ham haybatidan ot hurkadigan rais odam bitta soat uchun qayg'urmasa ham bo'lardi-yu, soatning ort tomonida allaqachon dorilbaqoga rihlat qilib ketgan bo'lsa-da hamma hali tirik, deb ishonib yurgan dohiy kallasining yonlama qabariq tasviri tushirilgani uni bezovta qilayotgan edi. Birovning nigohi soatga emas, oyoq ostida allaqachon dorilbaqoga rihlat etib ketgan bo'lsa-da hamma hali tirik deb deb ishonib yurgan dohiy kallasining yonlama qabariq tasviriga tushib qolsa; ana innankeyin o'sha nigoh egasi buni tegishli joylarga yetkazsa, tegishli joylar darhol ishga kirishib...."* (Bўtaev, III., 2021,143-c.). G'ulom Sharifning miyasida g'ujg'on urib, uni xavotirga solgan, qo'rquv zanjiriga bog'lagan va asar bo'ylab yoyilib ketgan soat voqeasi jamiyatning ijtimoiy siyosiy hayoti, undagi rahbarlar ma'naviyati, ruhoniylar olami haqida muayyan tasavvurlarni vujudga keltirishi bilan e'tiborlidir.

G'ulom Sharif yolg'iz qolganda uni mahv etadigan qo'rquv uni ko'proq berkinboylar davrasiga tortardi. U ba'zan unga, ularga tizginini ham berib qo'yaverardi. G'ulom Sharif kabilar jamiyatga – undagi halol vijdonli odamlarga emas, balki haqiqatdan berkinib yashaydigan Berkinboy va uning hamtovoqlariga g'ulom – qul edi...

Oz vaqt o'tmay berkinboylarning yana bir nusxasi paydo bo'ldi. Bu – Berkinboyning do'sti, hamtovog'i Yoshiuzoq edi. Yoshiuzoq kelishi bilan qishloqdagi turli g'ayrioddiy – aql bovar qilishi qiyin bo'lgan voqealar yanada kuchaydi. Go'yo bu yerda kechayotgan g'ayrioddiy voqea-hodisalar Yoshiuzoq kelishi bilan yana ham tezlashib ketgan edi. Yoshiuzoq bilan bog'liq ko'p ishlar go'yo bu qishloqqa ko'rinmas iplar bilan bog'langan edi.

Shu o'rinda muallifning asarda qo'llagan muhim ifoda yo'siniga e'tibor qaratar ekansiz, nega aynan u tasvirlayotgan davrda (buni hayotda sho'rolar davri deb aytish mumkin) bu kabi bid'at va xurofotga berilish kuchaydi? Asardagi folbinlar, baxshilar va shu kabi yana allakimlarning "faoliyati" boshqa hududlarimizda ham bor va ular boshqa mualliflarning asarlarida ham uchraydi. Ammo ushbu roman muallifi butunboshli asarni ana shu uslubga bo'ysundirgandek. Qahramonlarning ichki monologi, voqelikning kechinmalarda davom etishi va bunda ko'proq retrospektiv ifoda usulidan foydalanish hamda ularning g'ayrioddiy voqealarga bog'lanib ketishi kabilar ro'y berishi qiyin hodisalarga kishini ishontirish qobiliyati, aslida, haqiqiy voqelikni sirli, sehrli o'zanda tasvirlayotganidir. Va shu yo'lni topganidir. Bunday asarlar dunyo romanchiligida mavjud. Siyosiy tuzumni, uning ichida mute' bo'lib yashayotgan odamlar hayotini g'ayrioddiy voqelar talqinida berish o'sha tuzum va uning odamlari haqidagi tasavvurlarni yorqinroq tasvirlashga ko'maklashishi bilan birga, ayni paytda, asarning jozibadorligiga hissa qo'shadi.

Asarda bir necha bor takrorlangan "Subh yaqin emasmi?" oyati karimasi yoki "Lahzalik gunohning mangu kafforati" jumlasini har bir inson zimmasidagi vazifalarni eslatib turayotgandek, asarda kitobxonning qahramonlarni baholashi uchun bir ko'rsatkichdek xizmat qilladi. Ammo bu ifodalar Yunus otaga tegishli bo'ladimi, Gulom Sharifgami, Berkinboygami, farqi yo'q, ulardan har birining ichki dunyosini ochishga yordam berdi. Ularning har birini surat-u siyratini ko'ra boshlaysan. Yana bir qiziq jihati, ularni alohida olib emas, balki zamon bilan birga ko'rasan, zamondan ko'ra uni yaratgan tuzumning illatlarini ochiq ko'ra boshlaysan. Erkin bo'lib ko'ringan tuzumdagi erksizlik, yuksak ma'naviyatni targ'ib qilayotgan zamondagi tubanlik, hamma teng deb ayuhannos solayotgan jamiyadagi ko'z bilan ilg'ab bilmaydigan tengsizlik.

Muallifning muvaffaqiyati shundaki, u o'z asarida katta bir tuzumning mohiyatini ochib berishni uddalagan. Bunda dunyo adabiyotida katta o'rin tutgan, keyingi yillari o'zbek adabiyotida ham o'z o'rnini egallayotgan magik realizm, ya'ni sehrli realizmdan foydalangan. Sehrli realizm bilan bog'liq nazariy masalalar bugun dunyo adabiyotshunosligida muayyan darajada tadqia etildi. U o'tgan asrning dastlabki choragida muayyan ijod usuli sifatida e'tirof etilgan edi. Bu atamani birinchi bo'lib fanga 1925 yili nemis tanqidchisi Franz Rox olib kirgan edi.

Sehrli realizm haqida S. Sharshun shunday deb yozadi: Sehrli realizm, bu – dunyoning realistik manzarasiga sehrli elementlarning kiritilishi/kirib borishi/ga asoslangan badiiy metod hisoblanadi (Числа. (1932). c. 229).

Demak, sehrli realizm kundalik hayot tasviriga sehrli elementlarni olib kirishdir.

Sehrli realizmning muhim belgilari adabiyotshunoslar tomonidan e'tirof etilgan. Jumladan, ko'pchilik olimlar uning quyidagi muhim jihatlarini alohida e'tirof etadilar:

Sehrli realizmga asoslangan asarlarda mantiqni inkor etuvchi – mantiqqa muvofiq kelmaydigan vaziyatlar tasvirlanadi; voqealar miflar, afsonalarga bog'lab hikoya qilinadi. Sehrli realizmdagi noodatiy narsalarning aksar qismi folklordan, diniy rivoyat va hikoyatlardan, allegoriyalar va turli xurofiy inonchlardan kelib chiqadi; tarixiy voqelik va ijtimoiy muammolar ifodasi o'ziga xos o'rin tutadi. Real mavjud siyosiy voqea-hodisalar hamda ijtimoiy harakatlar irqchilik, shahvoniy buzuqlik, besabrlik va insonga xos shu kabi illatlarni fosh etish maqsadida fantaziyaga bog'lab tasvirlanadi; vaqt va hodisalar ketma-ketligining buzilishi kuzatiladi. Sehrli realizm olamida qahramonlarning vaqt ichida orqaga (o'tmishga) siljishi, oldinga (kelajakka) sakrab o'tishi hamda o'tmish va kelajak o'rtasida zigzag bo'ylab harakatlanishi mumkin; real dekoratsiyalar, ya'ni haqiqiy manzara tasviri muhim o'rin tutadi. Sehrli realizm, bu kosmosni tadqiq etishga otlangan qahramonlar yoki sehrgarlar haqidagi asarlar emas, balki bu yo'nalishdagi asarda qo'llanilayotgan sehr-jodu real hayotda o'zining chuqur ildizlariga ega. G'ayrioddiy voqea-hodisalar ichida yashayotgan qahramonlar oddiy makonlarda yashovchi real insonlardir; bunday voqealar tasvirida jiddiy

ohangning ustuvorligi kuzatiladi. Sehrli realizmning eng muhim xususiyatlaridan biri – unda muallifning sokin – daxlsiz turib hikoya qilish usulini qo'llashi hamdir. G'alati voqea-hodisalar shunchaki (oddiy yo'l bilan), uzoqdan turib tasvirlanaveradi. Asar personajlari o'zlari duch kelgan vaziyatlardagi voqealarga shubha bilan qaramaydilar.

Shoyim Bo'taevning "Utashan. Yettinchi tong" romanini o'rganish asnosida ayni shu sehrli realizmga xos xususiyatlarning mavjudligi ham aniqlandi. Ular orqali esa muallifning o'z asari oldiga qo'ygan muayyan konsepsiyasi ham oydinlashadi. Muallif insonni – uning qalbi va ruhini, butun borlig'ini tanazzulga tortayotgan bir jamiyatning qiyofasini kashf etishga muvaffaq bo'ladi.

Yozuvchi qo'llayotgan ushbu sehrli realizm uslubi dunyo adabiyotida muayyan yo'lni bosib o'tdi. Jahon adabiyotining ko'plab namoyandalari bu uslub orqali qancha-qancha siyosiy tuzumlarning, hokimiyatlarning ich-ichiga kirib borgan. Bunday asarlardan bizga eng tanishi M. Bulgakovning "It'yurak" asari deyish mumkin. Mixail Bulgakov ham o'z asarida sho'rolar tuzumi mohiyatini mana shu magik realizm yo'li bilan ochib bergan edi.

Shoyim Bo'taev jahon adabiyoti tajribalaridan bahramand ijodkor sifatida ushbu romanida mavjud an'analarga suyanan va ayni paytda, yangi asar yaratishga muvaffaq bo'lgan. Zero, uning mazkur romani o'zbek xalqining turmush tarzi, kundalik hayoti, orzu-armonlari, qiziqishlari va urf-odatlar bilan bog'liq voqealar ko'lamida kechadi. Bir qishloq va uning atrofidagi maskanlarda ro'y bergan voqealarni u yerlarda yashayotgan odamlarning ruhiyatiga uyg'unlashtirib badiiy talqin etarkan, o'ziga xos ifoda usulini topadi. Asarning yana bir muvaffaqiyati mana shu ifoda usuliga ham borib taqaladi.

Albatta, asarni boshdan-oxir magik realizm asosiga qurilgan, deyish ham to'g'ri bo'lmas. Lekin romanning katta bir liniyasi (chizig'i) shu usulda bitilgan va u romandagi boshqa liniyalar bilan tutashib ketadi. Chunki asarning voqealari bir liniyada sodir bo'lmaydi. Bir-biri bilan qaerdadir tutashadigan har bir qahramon hayotining o'z badiiy talqinlari bor. Jumladan, qishloq kampirlarining orzulari ushalib, momouloqqa yig'ilib o'tirgan kuni sodir bo'lgan voqega inson aqli bovar qilmaydi. Biroq muallif ularni o'sha makonga bog'lab sokin ifodalash yo'lidan

boradi. Bu voqea shunday boshlangan edi:

"Bir mahal... qora, xira bulutdan ilonday ingichka bir bo'lak ajralib chiqdi-da, Utashan tomon yo'l soldi. ...utashanliklar jinto'polon, deya o'takalari yorilayozgan balo yo'lida uchragan yengil-yelpi narsalarni omon qo'ymay supurib, osmonga havolar, o'ynatar, o'zi bilan hamroh qilib olib ketaverar edi...

Chang-to'zon ustuni – jinto'polon yetib keldi. Bu qishloqda ilgari ham bo'lgandek, ko'chalarni hushtak chalgancha bemalol aylanaverdi... tomlarda raqs tushdi. Deraza-eshiklarni timdalab, barchaning yuragiga qutqu soldi.

Kampirlar momouloqqa yig'ilgan Norvish buvining tugmadekkina hovlisining atrofi paxsa devor bilan o'ralgan edi...

Norvish buvining hovlisiga dastlab qayoqdandir uchib kirib, koptokdek dumalay boshlagan qamg'oqlar hakkam-dukkam qadam tashlayotgandek bo'lib katak oldiga borib qolishdi. Na boshi, na qo'l-oyog'i ko'zga tashlanadigan allaqanday pahmoq jonzodning xonadoniga bostirib kelayotganini ko'rib, Tapporning (it - K.M.) esxonasi chiqib ketayozdi...o'zini qamg'on ustiga otdi. Noma'lum jonzot chap berib qolishga bazo'r ulgurdi..." (Бўтаев, III., 2021, 203-c.)

"Hilol bibi aytib bergan, barchani mutaassir qilgan qandaydir ibratona rivoyatdan so'ng o'zlari bilan o'zlari hayol surib o'tirishgan kampirlar bir mahal xuddi kelishib olgandek birdaniga tashqariga qarashdi-yu, ranglari qum oqarib ketdi... chang-to'zon paxsa devorni hatlab o'tib, hech qayoqqa andarmon bo'lmay ochiq derazadan uyam o'zini ichkariga urdi. Xonani zulmoniy zulmat qamrab oldi. Kampirlarning ba'zi birlari o'zlaridan ketishdi... tunj haykaldek qotib o'tirgan Hilol bibi qamg'oq ustida g'alati bir narsani ko'rди: undan bir qarichcha yuqoridan quyun nam shiftga tegib charx urardi. Uning ostki qismida odam bo'lib odamga, it bo'lib itga o'xshamagan allaqanday jonivorlar muallaq holatda bir-birini ezg'ilab yanchib yotishardi..." (Бўтаев, III., 2021, 204-c.).

Bu to's-to'polon maxluqlarning qiyofalanishi bilan davom etib, buni ko'tarolmagan Hilol buvining ko'zlarini chirt yumib olishi bilan yakuniga yetadi. Va bir ozdan so'ng borliqni shu qadar sukunat qoplab oladiki, bu hodisaga guvoh bo'lganlarning barchasi uning ro'y bergan-bermagani haqida o'ylab qoladi. Lekin, muallif aytganidek, yuzta

momouloq udumi o'tkazilsa ham kampirlarning barchasi bir xil tush ko'rishiga aql bovar qilmasdi. *"Shu mahal ularning nigohi Hilol bibiga qaratildi-yu, barcha lol bo'ldi-qoldi. Hilol bibining lablari chap tomonidan yuqqoriga qarab tortilib qiyshaygan, kesakday qotib o'tirardi.*

– Jin! – juda past tovushda pichirladi Qimmat kampir va darhol tevarak-atrofga alanglab, tilini tishladi" (Бўтаев, III., 2021, 205–206-c.).

G'ayrioddiy bir voqeani tasvirlarkan, muallif uning davomida xurofiy udumdan foydalanadi. Hilol bibini "davolash"ni uddalashi mumkin bo'lgan bir kishi – O'g'il(oy) baxshi edi. Uning "urinish"lari – "bemor" bilan savol-javoblari ijodkor niyatini oydinlashtiradi. Savol-javoblar jarayonida Hilol bibi turli kishilarning nomidan baxshi bergan savollarga (aynan ularning qiyofasiga kirib) javob beradi. Bundan maqsad, albatta, jamiyatdagi turli insonlarning ichki dunyosini Hilol bibi va O'g'iloyni baxshi orqali ochib berish va bu jamiyat haqidagi muayyan tasavvurlarni shakllantirish hamdir. Hilol bibining javoblaridan keyin: qaerdan kelgan bunday nodonlik, nega odamzod bu qadar jaholat botqog'iga botib ketgan? – degan savollar beixtiyor tug'iladi. Quyilib keladigan bunday savollar, kitobxonni nafaqat bir ijtimoiy tuzum haqida, balki umuman insonning insonlik mohiyati haqida o'ylashga majbur qiladi. Bu voqealar kampirlar momouloqqa yig'ilgan kuni sodir bo'lmoqda. Lekin yozuvchi foydalanayotgan momouloq voqeasining ildizi va Hilol bibini va umuman kampirlarni "boshqacha" ahvolga solib qo'ygan hodisaning ildizlari boshqa-boshqa.

Momouloq voqeasining bu yerlarda urfga aylanib qolganligi haqidagi rivoyatlarning haqiqatdan uzoq emasligi, aniqrog'i, hayotiy asosga ega ekanligini – mantiqqa muvofiq kelishi muallifning romanda turli rivoyat va (to'g'ri yo'ldagi) udumlardan foydalanganligini ham ko'rsatadi. Aniqrog'i, momouloq Utashandagi hayotning kichik, kampirlar hayotining esa katta bo'lagi. Bu kampirlar shu momouloq kuniga yetish uchun qancha harakat qilishmaydi. Momouloq deb nomlangan bu udumni bir podachi va uning onasi haqidagi rivoyat bilan bog'laydilar. Uyda onasi yolg'iz zerikib qolmasin deb qayg'urgan podachi yigit bir uloqni so'yib, qolgan kampirlar bilan pishirib yenglar, deb qoldirib ketadi. Go'sht pishirish bahona kampirlar kun bo'yi zerikmay, suhbat qurib o'tiradilar.

Momouloq shunday boshlangan edi.

Yozuvchi Oytosh buvi, Norvish buvi, Qimmat kampir, Hilol bibi haqida soʻzlaganda, ular xarakterining bir qirrasini shu momuloqqa bogʻlab tasvirlaydi. “Oytosh buvi... Uning fikri-zikrini kampirlar bugun momouloq soʻrab podajoyga chiqishadimikan-yoʻqmikan, degan oʻy band etgandi. Bu haqda oʻylamaslikka qanchalik urinmasin foydasi boʻlmas, mabodo chiqqan boʻlishsa, podachi ularga nima deganini bilishga qiziqishi shu qadar ortib borardiki, hoziroq podajoyga shu haqda soʻrab olmoqchiday tipirchilab qolardi...” (83-84-bet). Xuddi shu oʻrinda yozuvchi qishloq va uning hayotini podajoy va undagi podalarning tasviri bilan toʻldirib boraveradi. Bunda podachining kampirlarga bitta uloq berish-bermasligi haqida oʻylayotgan Oytosh buvining holati, kechinmalaridan oʻrinli foydalanadi va unga uygʻun ravishda kitobxonga bu qishloq koloritini boyitadigan yangi bir manzarani taqdim etadi. “Yana kim bilsin, kampirlar boradigan boʻlishsa, u ham qolmasligi kerakmidi? Uyda oʻtiravergan bilan boshqalardan ajralib qoladi. Keyin momouloq tugul oddiy chilyosiga ham yoʻqlamay qoʻyishadi. Soʻppayib yakkalanib qolgandan yomoni yoʻq”. Momouloqqa intilishning sabablari koʻp edi.

Romanda yana boshqa bir qahramon – Yoshiuzoq bilan bogʻliq voqealar ham ushbu kitobni uzilmasdan oʻqishga undaydi va bu qaysidir maʼnoda sehrli realizmdan foydalanish natijasi hamdir.

Tadqiqotchilar ushbu asarda mifopoetika alohida oʻrin tutishini taʼkidlaydilar. Ayniqsa, Yoshiuzoq bilan bogʻliq voqelarning barchasida gʻayrioddiylik kuchli. Biroq bu gʻayrioddiylik faqatgina Yoshiuzoqning manfaatiga xizmat qiladi. Yoshiuzoq qishloqqa Berkinboyni orqa qilib (aniqrogʻi, uning ortiga berkinib) kirib keldi-yu, ishlari xuddi jinlar qoʻllaganday yurishib ketdi. Butun qishloqning u uchun uy qurishi, Yoshiuzoqning oʻzini sipo tutib, hech kim xayoliga keltirmaydigan darajadagi tuban ishlarni qilib yurishi kabi lavhalar insonning oʻz shaytoniy nafsi domiga tushganida, nimalarga qodirligiga ishora qiladi. Asar davomida Yoshiuzoqning asli jinlar qavmiga tegishli ekanligi ikki qizning (bu qizlar ham ulardan edi – *K.M.*) suhbatidan oydinlashadi. Bu qizlar esa oltmish yetti yoshga toʻlib, vafot etgan kekxa jin (otaning) farzandlari edilar. Axloqan tubanlashgan bu qizlar esa Boqijon kabilarni shaytoniy goʻzalligi bilan yoʻldan urish uchun ovora. Bunday

axloqsizlikni muallif bu o'rinda jin-u shaytonlar bilan bog'lab tasvirlasa, ya'ni odam qiyofasidagi shaytonlarni fosh etsa, boshqa o'rinda Yoshiuzoqning o'rniga ishrat maskaniga Chigi-Chigining oldiga borgan G'ulom Sharifning xatti-harakatlari odam qavmining shayton yo'liga kirib borishiga ishora qiladi.

O'ylab qaralsa, oltmish yetti yoshga to'lib vafot etgan va o'zidan keyin zuryodlarini qoldirgan bu katta jin timsolida muallif katta bir tuzum – sho'rolar davri haqidagi fikr-qarashlarini majoziy yo'l bilan talqin etayotgandek. Asardagi ko'plab sirli-majoziy tasvir va talqinlar bu kabi xulosalarga kelishga undaydi.

Yuqorida ta'kidlaganimiz, asarning momouloqqa yig'ilgan kampirar bilan sodir bo'lgan voqealar davomida O'g'il(oy) baxshining turli qiyofalarga kirgan Hilol bibiga bergan savollariga olgan javoblarini eslaylik. "Iblisga aylantirilgan" Hilol bibi kimni yomon ko'rasan, degan savolga o'zining, Mazbut manqaning va yana allakimlarning ovozi bilan *adolatli shohni, xalqparvar vazirni, vijdonli qozini, haqgo'y shoirni, shubhali ishlardan holi bo'lgan olimni...* kabi javoblarni berib, kimni yaxshi ko'rasan degan savoliga *zolim amaldorni, ta'magir olimni, riyokor xalqni, harom yeganni, harom kiyganni, haromdan xazar qilmaganni, nasihat qilmoqchi bo'lgan otarchini...*, deb javob berardi. O'g'il(oy) baxshining savollari berilayotgan javoblarda go'yo jamiyatning butun illatlari sanalardi. Shu jihatlardan olib qaralganda, muallif muayyan tuzumda ilgari surilgan va amal qilgan g'oyalarning inson ruhiyati, ma'naviyati va Xudoyim tomonidan bir marta beriladigan hayotiga ne qadar ta'sir qilishini turli rakurslardan turib talqin etadi. Zamon manzarasini, unda yashayotgan kishilarning hayotini turli-tuman obrazlarda ko'rsatishga muvaffaq bo'ladi.

Xulosa

"Utashan. Yettinchi tong" romani Shoyim Bo'taev ijodining o'ziga xos qirralarini mujassamlashtirgan asar. O'zbek romanchiligida yangi hodisa sifatida e'tirof etish mumkin bo'lgan ushbu romanni jiddiy tadqiq etishga zarurat bor.

Ko'pyillik ijodiy tajribaga ega bo'lgan adib katta bir davrni – siyosiy tuzumni taftish qilar ekan, o'ziga xos ijodiy metodlardan, turli priyomlardan foydalanadi. Jumladan, asarda keng qo'llanilgan sehrli

realizmga xos usullardan foydalangan adib rivoyatlardan, mifologiya va xalq og'zaki ijodiga xos boshqa elementlardan foydalanadi, davr haqiqatini ochib beradi. Inson ruhiy olamini ijtimoiy muammo va masalalar qamrovida badiiy talqin etadi.

Roman ko'pqirrali. Uning mohiyatini anglash uchun katta tadqiqotlarni amalga oshirish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

Əliyev, R. (2008). Ədəbiyat nəzəriyyəsi. Bakı: Mütərcim.

Бўтаев, Ш. (2021). Уташан. Еттинчи тонг. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.

Бўтаев, Ш. (1995). Шамол ўйини. Қисса ва ҳикоялар. Тошкент: Ёзувчи.

Саримсоқов Б. (2004). Бадийлик асослари ва мезонлари. Тошкент.

Холбеков М. (2012, 6-сон.) Муҳаммаджон Холбеков. Лотин Америкаси романи. Тошкент: Шарқ юлдузи.

Числа. (1932). Книга шестая. Париж.

Холдоров Д. (2019,5-сон.) Шахс фожиасининг бадий талқини. Тошкент:Fledu.uz.

Шермуродов Т. Жозиб изҳор излаб. (2009). Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси.

Қўчқорова, М. Машарипова Ф. (2023/31). Шойим Бўтаев Асарларида Шайтон Образининг Неомифологик Талқини. Miasto Przyszłości.